

International
**SOCIAL SCIENCES
STUDIES JOURNAL**

SSSjournal (ISSN:2587-1587)

Economics and Administration, Tourism and Tourism Management, History, Culture, Religion, Psychology, Sociology, Fine Arts, Engineering, Architecture, Language, Literature, Educational Sciences, Pedagogy & Other Disciplines in Social Sciences

Vol:5, Issue:33
sssjournal.com

pp.2071-2076
ISSN:2587-1587

2019
sssjournal.info@gmail.com

Article Arrival Date (Makale Geliş Tarihi) 04/03/2019 | The Published Rel. Date (Makale Yayın Kabul Tarihi) 27/04/2019
Published Date (Makale Yayın Tarihi) 27.04.2019

GÜNÜMÜZ ÇAĞDAŞ SANATINDA DİSİPLİNLERARASI BİR KAVRAM OLARAK POSTHUMAN BEDEN

POSTHUMAN BODY AS AN INTERDISCIPLINARY CONCEPT IN TODAY'S CONTEMPORARY ART

Mustafa Kemal YURTTAŞ

Article Type : Research Article/ Araştırma Makalesi

Doi Number : <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1394>

Reference : Yurttaş, M.K. (2019). "Günümüz Çağdaş Sanatında Disiplinlerarası Bir Kavram Olarak Posthuman Beden", *International Social Sciences Studies Journal*, 5(33): 2071-2076.

ÖZ

Posthümanizm günümüzden beş yüzyıl öncesine ve geleceğe uzanan bir tarihsel ve kültürel perspektiftir. Beden ise bu perspektifin sınırlarını da aşan disiplinlerarası bir kavramdır. Bu perspektif içinde beden biyoloji, antropoloji, tıp, sosyoloji, felsefe gibi disiplinlerin araştırma konusu olmuş; sanat ise biçim ve içeriğiyle antik, klasik güzel sanatlar anlayışından günümüz çağdaş sanatına doğru evrilmiştir. Günümüz çağdaş sanatında beden yorumları performans sanatının yanı sıra dijitalleşmenin getirdiği yeni bakış açılarıyla posthümanist katmanlar edinmiştir. Bu katmanlar öncelikle Sanayi Devrimi ve Birinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin sanatta bedeni makineleştirilmesiyle ortaya çıkmış; 20. yüzyılın ortalarından itibaren happening, performans gibi sanatsal ifadelerden beslenmiş ve günümüze kadar bilişim teknolojilerinin gelişimiyle dijital sanat işlerine dönüşmüştür.

Anahtar Kelimeler: Posthuman, Transhuman, Postdüalist, Araf/Arada, Geçişlilik

ABSTRACT

Posthumanism is a historical and cultural perspective that extends from the present to five centuries ago and to the future. The body is an interdisciplinary concept that transcends the boundaries of this perspective. In this perspective, the body has been the subject of research in disciplines such as biology, anthropology, medicine, sociology and philosophy. However, art has evolved from the classical fine arts to contemporary art. In today's contemporary art, body interpretations have acquired post-humanist layers with new perspectives of digitalization as well as performance art. These layers first emerged with the mechanization of the body by the effects of the Industrial Revolution and the First World War in the art; since the middle of the 20th century, it has been influenced by artistic expressions such as happening and performance and with the development of information technologies until today, it has turned into digital art works.

Key words: Posthuman, Transhuman, Postdualist, Purgatory/In-Between, Transitivity

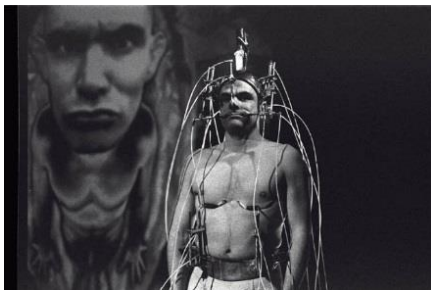
1.GİRİŞ

Posthuman beden kavramının çağdaş sanattaki dönüşüm sürecini makineleşme ve dijitalleşme ile ilişkilendirmek doğru bir başlangıç olsa da, sürecin disiplinlerarası yapısının çok katmanlılığını kavramak konusunda yeterli değildir. Bu dönüşüm sürecinde etkin olan anlayışı çözümleme girişiminde bulunmak ve bu anlayışın nereye bağlanıyor olduğunu araştırmak gerekmektedir. Bu anlayış hümanizmin insanlığa nüfuz etmiş düalist anlayışı yani ikili karşıtlar belirleyerek akli bedenden, insan türünü ise diğer türlerden üstün tutan bir anlayıştır. Bu düalist anlayışı çözümlemek ise posthuman bedenin ikili karşıtlıkların ötesine geçen postdüalist anlayışına

bağlanmaktadır. Postdüalist anlayış çağdaş sanatta bedeninin insanmerkezli yorumların ötesine geçebilmesini ve içinde bulunduğu ekosistemin insan olmayan öğeleriyle etkileşimini sağlamaktadır. Postdüalist beden anlayışı hümanizm karşıtı felsefelerle yakın dursa da, bir karşıtlıkla belirlenmekten kaçınan bir muafiyeti talep etmektedir. Çünkü karşıtı üzerinden muhalif de olsa bir söylem kurduğunda, sınırları iktidar tarafından belirlenmiş bir kaynaktan beslenmeye devam etmekte ve bu sınırların dışına çıkamamaktadır. Postdüalist beden anlayışı da bu bağlamda hümanizmin belirleyici bir kaynak olduğunu kabul ederek, bu çerçevenin ötesini hayal etme ve yeni vizyonlar geliştirme çabasıdır.

2. HÜMANİZM SONRASI BEDEN VE SANAT

Hümanizm 15. yüzyılda Orta Çağ'ın karanlık dönemini kapatan bir Aydınlanma dönemi olarak başlamıştır ancak hümanizmin düalist beden anlayışının kökenleri daha da geriye giderek İlk Çağ felsefesindeki ruh-beden düalizmi ve Antik Yunan'daki akıl-beden düalizmine bağlanmaktadır. Bu dönemlerde akıl ve ruh bedene göre daha önemli kabul edilmiş ve insan da akılı sayesinde tüm evrenin ölçüsü olarak görülmüştür. (Cevizci, 1999). 15. yüzyıl Rönesans düşünürleri insan iradesini ve bireyleşmeyi savunurken, Leonardo da Vinci ve Albrecht Dürer gibi dönemin sanatçıları insanın tür olarak mükemmeliğini ölçüt alan eserler üretmişlerdir. Bu eserlerdeki bedeni araçsallaştıran anlayış, 16. ve 17. yüzyılda kilisenin beden üzerindeki yasaklarının hafiflemesiyle birleşmiş ve beden bilimde, sanatta cerrahi bir inceleme nesnesi olarak araçsallaştırılmaya devam edilmiştir. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı'nda Immanuel Kant ve John Locke gibi düşünürlerle aklın ve insan özgürlüğünün iyiden iyiye ön plana çıkması ve Sanayi ve Fransız Devrimlerinin etkileriyle sanatta da Aristokrat Barok üslup terk edilerek yerine bedeni Yunan ve Roma heykellerindeki Antik üslupla yorumlayan Neo-Klasik eserler üretilmiştir. (Gombrich, 2007). 19. ve 20. yüzyıldan itibaren dünya savaşları ve sanayileşme sanatı etkilemiş, beden Avangard sanatın içinde nesnel aklın yönettiği toplumun insanlarına karşı bir estetikle görselleştirilmiştir. Güzellik-çirkinlik gibi düaliteler bu karşı-estetikle alaşağı edilirken bedeninin etnisitesi bağlamında siyah-beyaz, Avrupalı-Afrikalı düaliteleri de tartışmalı hale gelmiştir. Picasso yaptığı Kübist resimlerde kadın bedenini özgürleştirirken, Hannah Höch gibi sanatçılar kolajlarında insan olmayan figürlerle melez bedenler yaratmışlardır. Dadaist ve Sürrealist ressamlar da Adorno gibi düşünürlerin akılcılık eleştirilerine paralel olarak gerçeküstü, akıldışı bedenler resmetmişlerdir. 20. yüzyılın ikinci yarısında etkili olan akıl eleştirisi ve bedeninin bir fenomen olarak ele alınması sanattaki beden algısını da değiştirmiştir. Beden sanatı ve performans sanatı ile beden kendinden menkul, o an ve orada olan bir olgu olarak yorumlanmıştır. Sanatçı Yves Klein bedeni bir enerji merkezi olarak performanslarında kullanmış; Nitsch, Burden gibi sanatçılarsa performanslarında bedeninin sınırlarını araştırmışlardır. Foucault, Baudrillard, Deleuze gibi Postyapısalcı ve Postmodern düşünürlerin söylemlerine paralel olarak, tüketim kültürü ve iktidarın gözetim-kontrol mekanizmaları bağlamında Hamilton, Gilbert & George ve Abramovic gibi sanatçıların işlerinde beden eleştirel bir dilin ögesi olmuştur. (Antmen, 2008)

Şekil 1: M. A. Roca, Epizoo, 1994
V5, 2015

<http://marceliantunez.com/work/epizoo/>
Erişim: 01.02.2019

Şekil 2: H. Steyerl, Factory of the sun, 2015

<https://cmagazine.com/issues/130/hito-steyerl-factory-of-the-sun>
Erişim: 01.02.2019

Şekil 3: L. Demers, Area

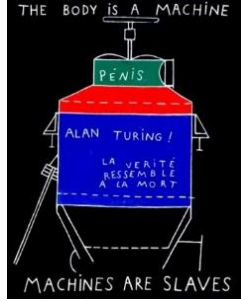
<https://www.imgrumweb.com/hashtag/louisphilippedemers>
Erişim: 01.02.2019

Hümanizmin beş yüzyıldır varlığını sürdüren düalist beden anlayışı, günümüz çağdaş sanatında yapay zeka ve biyoteknoloji alanlarıyla ilişkilenerak dönüşmeye devam etmiştir. Minsky, Moravec, Shannon gibi biliminsanlarının 1950'lerdeki araştırmaları ve Alan Turing'in İkinci Dünya Savaşı'nın seyrini etkileyen çalışmaları bağlamındaki "Makineler düşünebilir mi?" argümanı yapay zeka alanının çağdaş sanatla kesişiminde belirleyici olmuştur. Yapay zeka ve beden düalizmiyle araç konumuna indirgenmiş, manipüle edilebilen, enformasyon kalıplarıyla ilişkilendirilen bedenin bilimkurgu sinemasındaki temsilleri de günümüz çağdaş sanatındaki işleri etkilemiştir. William Gibson'ın bilimkurgu romanlarından birebir ya da esinlenerek uyarlanan filmlerde beden sanallaşarak cisimselliğinden sıyrılarak siberuzaya açılmıştır (Nazlı, 2009) ve yapay zekalı bir makine gibi yeniden üretilmiştir. Stelarc, Antunez Roca gibi sanatçılar da performatif enstalasyonlarında bedenlerini makinelerle birleştirerek yapay zekayla senkronize olan bir bilinç yaratarak bedenlerini izleyicinin müdahalelerine açmışlardır. Bu müdahale kimi zaman performansın yapıldığı mekan içindeki mekanizmalar aracılığıyla birebirken, kimi zamanda internet üzerinden uzaktan komutlu bir müdahale olmuştur. Steyerl ve Demers gibi sanatçılarsa işlerinde yapay zeka ve beden düalizmini sosyal bir olgu olarak ele almış ve insanların veri akışı içindeki paylaşımlarını ya da bir mekan içindeki yapay zekalı gözlerle takip edilmelerini gözetim, denetim mekanizmaları bağlamında ifade etmişlerdir.

Şekil 4: A. Haines, Transfigurations, 2013

<https://www.agihaines.com/transfigurations>
Erişim: 01.02.2019

Şekil 5: H. Olesen, How do i make a body?, 2008
<https://www.we-find-wildness.com/2011/06/henrik-olesen/>
Erişim: 01.02.2019

Şekil 6: J.van Loon, Cellout.me, 2015

<http://www.cellout.me/>
Erişim: 01.02.2019

Biyoteknoloji araştırmalarındaki beden ise biohacking'le ve kimyasal olarak manipüle edilmesiyle biyosanat işleriyle ilişkilendirilmiştir. Sanatçı Kac kendi deri altına bir mikroçip yerleştirerek bedenine robotik teknolojilerle müdahale etmiş ve bir tavşanla bir sualtı canlısının genlerini birleştirerek karanlıkta parlayan transgenetik işler üretmiştir. Sanatçı Haines ise biyoteknolojiyle bedene yapılan müdahalelerin sosyal yönünü eleştirdiği heykellerinde aile kurumu, üreme ve bebekler üzerinden bu modifikasyonların etik yönünü tartışmaya açmıştır. Benzer bir yaklaşımla sanatçı Van Loon'da kendi gen haritasını dijital bir veriye dönüştürüp satışa sunarak aidiyet ve metalaşma üzerinden liberal ekonominin şekillendirdiği bilimsel araştırmaların etik yönünü araştırmıştır. Hümanizmin düalist beden anlayışının biyoteknoloji ve yapay zekayla ilişkisine getirilen günümüz çağdaş sanattan eleştirel yorumlardaki toplumsal boyut queer teorisinin beden anlayışında da geçerli olmuştur. 1970'lerdeki LGBTİ+ kimlik politikalarıyla eşcinsel haklarını öne çıkaran hareketin yetersizlikleriyle doğan queer teorisinin beden anlayışı hümanizmin cinsel kimlik algısını, kategorilerin yapıbozumunu, karşı çıkış ve sistemin devamlılığını sağlayan yapının çözümlenmesi içeren bir sorgulama olmuştur. Sedgewick, Butler gibi yazarlar bedeni akış halinde ve performatif bir olgu olarak yorumlamışlar; drag queen gibi örnekler üzerinden teorilerini geliştirmişlerdir. (Yardımcı & Güçlü, 2013). Morimura ve Bobbe gibi sanatçılar da benzer bir tavırla bedeni düalizmlerden sıyrarak queerleştirmişler ve drag queen estetiğini kullandıkları işler üretmişlerdir. Sanatçı Olesen ve Zach ise queer bedeni teknoloji ile ilişkisi içinde ele alarak bedenlerin yeni dijital alanlarda dekompozisyonuna bağlı yeni olası bedenleri araştırdıkları enstalasyon ve video işleri yapmışlardır.

3. POSTHÜMANİZMDE POSTHUMAN BEDEN VE ÇAĞDAŞ SANAT

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren teknolojinin gelişmesiyle Haraway, Hayles, Braidotti gibi posthümanist felsefecilerin eleştirileri düalist olmayan, bedeni akıl-beden, ruh-beden, kadın-erkek, insan-hayvan, insan-makine gibi düalizmlerle kavramayan postdüalist bir beden anlayışını doğurmuştur. Bu anlayış aynı zamanda Foucault'nun biyoiktidar, Deleuze & Guattari'nin toplumsal, arzulama makineleri ve organsız beden, Baudrillard'ın simülasyon kavramlarından da beslenmiştir ve çağdaş sanatta karşımıza çıkmıştır. Abramovic performanslarında devletin bir mekanizma olarak bedenine müdahalesini hem psikoaktif ilaçlar kullanarak, hem de şiddet içeren ritüellerle sergilemiştir. Azarella ve Cunningham ise video ve fotoğraflarındaki simülatif manipülasyonlarla bedenin bir bilgi olarak kaynağı olarak özgünlük ve çoğaltılabilirlik konularına dikkat çekmişlerdir. Posthümanizme bağlı bir hareket olan transhümanizmde Bostrom, More gibi transhümanist düşünürler beden bir geçiş formu olarak görmüş ve teknolojik ilerlemeler sayesinde gelecekte ölüm, hastalık, yaşlanma gibi kusurları olmayan bedenlerin varolacağı tahayyül etmiştir. (Pepperell, 1997). Transhümanist düşünürlerle çalışan sanatçı Natasha Vita More da işlerinde postdüalist bedeni değiştirilebilir, güncellenebilir ve artırılmış duylara sahip bir beden olarak görselleştirmiştir. Transhümanist Kurzweil'in 3000 yılına kadar robotlarla etkileşen insan bedeninin dönüşümleri üzerine söylemlerine benzer yorumlar (Kurzweil, 1992) ise sanatçı Evans ve Dunne & Raby'nin enstalasyonlarında yer almıştır. Evans'ın enstalasyonunda ziyaretçiler ve robotlar arasındaki diyalogların dijital ekranlara yansmasıyla ortaya sürekli değişen bir kurmaca çıkıyorken, Dunne & Raby'nin işlerinde robotlarla ortak kurulan bir gündelik yaşamdaki sosyal ilişkiler araştırılmıştır. Feminist düşünür Haraway'in siborg kavramı ise postdüalist beden anlayışının 1990'lardan itibaren daha çok görünür olmasını sağlamıştır. Siborg siberetik ve organik yapısı sayesinde egemen insan olgusunu temelden sarsmış ve cinsiyet, ırk, bedenleşme ve farklılıklar üzerine yeniden düşünülmesine sebep olmuştur. (Haraway, 2006). Sanatçı Lee Bul siborgları yorumladığı enstalasyonundaki makine parçaları ve kablolarla ürettiği başsız, parçalı bedenler siborgtan önceki düalizmleri yerinden eden formlara ulaşmışlardır. Huguhe ve Roca'nın videolarında ise bedenin siborglaşmasının bir evrimsel süreç olduğu ve insanın hayvan ile makine arasında bir geçişi sağladığı fikirleri görselleştirmiştir. Posthümanist yazar Hayles'in posthuman görüşü de postdüalist beden anlayışında siborg kavramı kadar etkili olmuştur. Hayles'in çok katmanlı posthuman kavramı postdüalist bedenin teknolojik protezlerle kapasitesi artırılmış bir insandan çok daha fazlası olacağını ileri sürmüştür. (Hayles, 1999). Deleuze ve Guattari'nin felsefesindeki beden yersizyurtsuzlaşarak arzulama makineleri olarak iktidarın düzenlemelerinden bağımsızlaşırken, Hayles'in posthuman bedeni de geçmişindeki maddesel biçimlerden ayrışan bir varlık olarak kavramsallaşabilmiştir. Hayles'in posthuman bedeni manipüle edilebilir özgün bir protez görmesi gibi sanatçı Piccinini ve Atkins'in de işlerinde de bedenler bir distopya ya da kaza ortamında evrimleşerek içinde buldukları ortamın koşullarına uyum sağlamışlardır.

Şekil.7: P. Piccinini, Graham, 2016
Ahead 2017

<https://www.patriciapiccinini.net/391/93/archiv.de/>

Erişim: 01.02.2019

Şekil.8: E. Kac, Eighth Day, 2000

<http://www.ekac.org/8thday.html>

Erişim: 01.02.2019

Şekil.9: P. Huyghes, After a Life

[https://www.skulptur-projekte-](https://www.skulptur-projekte-en-us/2017/projects/186/)

en-us/2017/projects/186/
Erişim: 01.02.2019

Eleştirel posthümanizmin güncel yazarlarından biri olan Braidotti ise postdüalist bedeni hayvan, makine, yeryüzü oluşlarla açıklamıştır. (Braidotti, 2014). Hayvan-oluş tüm organik türlerin simbiyoz içerisinde oluşu temelinde türler ötesi bir dayanışmayı önerirken, yeryüzü-oluş ekoloji ve toplumsal sürdürülebilirliğe odaklanmış, makine-oluş ise insanlar ve teknolojik aygıtlar arasındaki ayrımı ortadan kaldırmıştır. Braidotti'nin postdüalist bedeni karmaşık bir insanla insan olmayan, organikle organik olmayanın heterojen bir montajı olmuştur ve akışkan, göçebe, cisimleşmiş ve iliştilmiş, çokyüzlü ve ilişkiyel bir bedene dönüşmüştür. Sanatçı Piccinini'nin insan, hayvan, makine, canavar arası bir cisimselliğe sahip heykelleri Braidotti'nin heterojen bedenine tasvirine uyarken, Kac'ın organik olan, olmayan farklı türleri birlikte yaşatabildiği bir ekosistem olarak çokyüzlü ve ilişkiyel bir bedensellik sergilemiştir. Huyghe da enstalasyonlarında Kac gibi yarattığı ekosistemlerle kanser hücresi, cam, beton, salyangoz, genetik algoritma gibi farklı türlerin sürdürülebilir ortamını heterojen bir bütünün içinde mümkün kılmıştır.

4. SONUÇ

Bu araştırmada posthuman beden günümüz çağdaş sanatında disiplinlerarası bir kavram olarak ele alınmıştır ve araştırmanın sonucunda üç anahtar kavrama ulaşılmıştır. Birinci anahtar kavram "postdüalist"tir. Posthuman beden postdüalisttir çünkü hayvan-insan, kadın-erkek, siyah-beyaz, organik-inorganik gibi düalist karşıtlıkların sınırlarını çizdiği iki boyutlu ve kapalı bir çerçevenin içinde değildir; insan-hayvan-bitki-makine-yeryüzü gibi postdüalist çokluklarla sınırları her an esneyen n-boyutlu ve açık uçlu bir uzamdır. İkinci kavram "araf/arada"dır. İkiyden çok durum arasında olmayı ifade eden bu kavram, esas olarak postdüalist çoklukları oluşturan öğelerin hiç birine dönüşmeden var olan bir bedenselliği vurgulamaktadır. Araf/arada kavramı Deleuze & Guattari'nin ya da Braidotti'nin oluş kavramını çağrıştırırsa da (Braidotti, 2014), onlardan farklı queer teorideki gibi ezeli bir akış içinde var olmasıdır. Posthuman beden bir dönüşüm sürecinin sonunda aralarında kaldığı bedenlerden birine dönüşmemekte ve bir nevi arafta kalma hali olan aradalığını korumaktadır. Üçüncü kavram ise "geçişlilik"tir ve postdüalist çokluklar arasında dönüşerek varlığını sürdüren posthuman bedenlerin artık tekil bir varlık gibi yalıtılmış bir formda olamayacağını ifade etmektedir. Posthuman beden artık tek bir türü yansıtan tek bir beden değil ikiden çok, çoğul bir bedenselliğe sahiptir ve posthuman bedenler'dir. Posthuman bedenler tekil bir beden gibi homojen ve tanımlı değil, heterojen ve tanımsızdır. (Halberstam & Livingstone 1995). Arada olmasını sağlayan parçalar birbirleriyle sürekli ilişki halinde ve birbirlerine geçiş halindedir, dolayısıyla posthuman bedenleri oluşturan parçaları ya da türleri ayırtmak olanaksızdır.

Şekil.10: M.K. Yurttaş, (Bear)d, 2016
www.mkyurttas.com/tagged/beard
Erişim: 01.02.2019

Şekil.11: M.K. Yurttaş, Rhodesia, 2014
www.mkyurttas.com/tagged/rhodesia
Erişim: 01.02.2019

Şekil.12: M.K. Yurttaş, Lax, 2018
www.mkyurttas.com/tagged/lax
Erişim: 01.02.2019

Araştırma sürecinde üretmiş olduğum çağdaş sanat işlerimde de bu kavramlar görülmektedir. (Bear)d isimli işim ne resim, ne desen sayılabilecek kağıt üzerine performatif karalamaların cisimselleştiği bir postdüalist çoklukta. Bu çokluklar kağıt üzerinde lekelerle dönüşüm sürecinin başında kadın yüz hatlarına sahipken, giderek aşırı maskülen görünümlü bir erkeğe ve yabani bir hayvana (LGBT jargonundaki kullanımıyla Ayı ya da Bear) ve hatta bir robot resminden oluşan bir uzama sahiptir. Rhodesia isimli işimde ise bedenler bir video içinde sürekli olarak birbirlerine dönüşmekte ve hiç bir zaman sabitlenmeyen akış halinde arafta/arada bir bedenselliği

önermektedirler. Lax isimli işlerim de hem bir kitap formatında hem de bir nesneye ya da mekana müdahil olan çalışmalar olarak geçişli, ayrıştırılamaz bir posthuman bedensellik ifade etmektedir.

Sonuç olarak bu makale çağdaş sanatta posthuman bedeni düalist, sabitlenmiş ve yalıtılmış bir beden olarak kavramak yerine; postdüalist, arafta/arada ve geçişli bedenlerden oluşan bir uzam olarak kavramayı önermektedir.

KAYNAKÇA

Antmen, A. (2008). 20. Yüzyıl Batı Sanatında Akımlar, İstanbul: Sel Yayıncılık

Braidotti, R. (2014). İnsan Sonrası (Çev.: Öznur Karakaş), İstanbul: Kolektif Yayıncılık

Cevizci, A. (1999). Felsefe Sözlüğü, İstanbul: Paradigma Yayınları,

Gombrich, E. M. (2007). Sanatın Öyküsü (Çev.: Ömer Erduran), İstanbul: Remzi Kitabevi

Halberstam, J. & Livingstone, I. (1995). Posthuman Bodies, Indiana: Indiana University Press

Haraway, D. (2006) Siborg Manifestosu: Geç Yirminci Yüzyılda Bilim, Teknoloji ve Sosyalist-Feminizm. (Çev.: Osman Akınhay), İstanbul: Agora Kitaplığı

Hayles, N. K. (1999) How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics, Chicago, IL: University of Chicago Press

Kurzweil, R. The Age of Intelligent Machines, Cambridge, Massachussets: MIT Press

Nazlı, A. (2009) “Sosyolojik Bakışın Eşiğinde Beden”, Toplum Bilim Beden Sosyolojisi Özel sayısı, 24: 61-68.

Pepperell, R. (1997) The Post-human Condition, Devon: Intellect Books, Exeter.

Yardımcı, S & Güçlü Ö. (2013) Queer Tahayyül. İstanbul: Sel Yayıncılık